

УДК 591.553 (252.3)

Тарасенко М.О.

РОЛЬ ЧАГАРНИКОВИХ ЦЕНОЗІВ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПТАХІВ В УМОВАХ СЕРЕДНЬОГО ПРИДНІСТРОВ'Я

Анотація. Чагарникові ценози відіграють важливу роль у житті птахів, як гніздові біотопи та кормові угіддя в період вигодовування пташенят та в зимовий період. Мозаїчність чагарникових ценозів створює сприятливі умови для гніздування птахів різноманітних екологічних груп.

Ключові слова: чагарникові ценози, екологічні групи птахів, гніздова орнітофауна, зимова орнітофауна.

Адреса: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, кафедра біології та методики її викладання, вул. І. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, Україна.

Чагарникові ценози в умовах Середнього Придністров'я представлені дерезняками (F_{ca}), які приурочені до яруг та стінок байрачних грабово-дубових лісів [1,3], а також утворюють бордюри навколо їх узлісь. Окрім того, ділянки чагарникового степу зустрічаються на схилах степових балок та річкових долин, де вони є перехідною ланкою від лісових до степових формацій. Асоціації узлісних чагарникових ценозів представлені переважно терняками (F_{el}), а на вапняково-мергельових субстратах яро-балкових систем та річкових долин зустрічаються шипшинники та широколистяні чагарникові зарості (F_{ca}) [1]. Внаслідок значної розораності території, чагарникові ділянки займають обмежені площі, – переважно ті, які є непридатними для обробітку ґрунту, внаслідок складності ландшафту (крутосхили, близькість залягання материнських порід, високе розміщення ґрунтових вод, наявність плавунів тощо). Однак ці площі не виключені з господарської діяльності і використовуються як пасовища та місця збору лікарських рослин.

Завдяки перехідному характеру чагарникових ценозів, створюються сприятливі умови для гніздування в них птахів різноманітних екологічних груп. Так лісова гніздова група птахів представлена дроздом чорним *Turdus merula* L., дроздом співочим *Turdus philomelos* L. та кропив'янкою чорноголовою *Sylvia atricapilla* L.; чагарниково-узлісна – горлицею звичайною *Streptopelia turtur* L., одудом *Upupa epops* L., шевриком лісовим *Anthus trivialis* L., сорокопудом терновим *Lanius collurio* L., сорокопудом сірим *Lanius excubitor* L., сорокопудом чернолобим *Lanius minor* L. [4,5], сорокою *Pica pica* L., кропив'янкою рябогрудю *Sylvia nisoria* L., кропив'янкою прудкою *Sylvia curruca* L., кропив'янкою сірою *Sylvia communis* L., трав'янкою лучною *Saxicola ruberta* L., трав'янкою чорноголовою *Saxicola torquata*, зеленяком *Chloris chloris* L., коноплянкою *Acanthis cannabina* L., костогризом *Coccothraustes coccothraustes* L., просянкою *Emberiza calandra* L. та вівсянкою звичайною *Emberiza citrinella* L.; лучно-степові птахи представлені перепілкою *Coturnix coturnix* L., жайворонком польовим *Alauda arvensis* L., посмітюхою *Galerida cristata* L. та пліскою жовтою *Motacilla alba* L.

Птахи, які заселяють чагарникові ценози, за розміщенням гнізд, поділяються на дві групи. Так, птахи лісової та чагарниково-узлісної формацій розміщують свої гнізда переважно на кущах. Архітектоніка крон чагарів, яка характеризується щільністю та наявністю шипів створює сприятливі маскувальні та захисні умови для їхніх гнізд [2]. Птахи лучно-степової формації розміщують свої гнізда на землі. Однак на відміну від лучних та

степових ділянок їхні гнізда розміщуються переважно в основі куща, де трав'яний покрив вище та густіше, тому що при випасанні корів ці ділянки не виїдаються тваринами.

Мозаїчність чагарникових ценозів, їх межування з лучними, степовими ділянками, а також сільгоспугіддями створює сприятливі умови для пошуку їжі. Так, сорокопуди використовують кущі, як присади, з яких вони вистежують здобич на відкритих ділянках. Насіння злаків, які зростають навколо, використовують у їжу та вигодовують ними пташенят горлиця звичайна, зеленька, коноплянка, просянка. Однак не лише птахи, які гніздяться в чагарникових ценозах, використовують їх для пошуку їжі. Так, над пасовищами, в період випасання худоби, зустрічається значна кількість бджолоїдки звичайної *Merops apiaster* L., ластівки сільської *Hirundo rustica* L. та ластівки міської *Delichon urbica* L., які ловлять комах в польоті. В період вильоту пташенят із гнізд, на чагарникових ділянках зустрічаються зграї молодих птахів шпака звичайного *Sturnus vulgaris* L. та горобця польового *Passer montanus* L., які харчуються комахами та насінням злаків.

В осінній період чагарникові ценози використовуються дрібними горобинними птахами, як місця відпочинку та харчування. В цей період активізуються хижі денні птахи і на ділянках чагарів можна зустріти яструба малого *Acipiter nisus* L. та яструба великого *Acipiter gentilis* L., які полюють на мігруючих птахів.

В зимовий період орнітофауна чагарникових ценозів докорінно змінюється. Переважна більшість гніздуючих птахів мігрує. Їх місце займають кочуючі птахи та ті, які зміщуються на південь з північних районів.

В зимовий період птахи формують змішані зграї, серед яких в чагарникових ценозах відмічені полівидові та моновидові зграї.

З полівидових зграй слід виділити два типи: синичі, які складаються з дятла сирійського *Dendrocopos syriacus* L., синиці блакитної *Parus montanus* L., синиці великої *Parus major* L., гаїчки болотяної *Parus palustris* L. та горобця польового, (з домінуванням синиці великої), а також в'юркової зграї, які складаються із щиглика *Carduelis carduelis* L., чижа *Spinus spinus*, зеленька, коноплянки, зяблика *Fringilla coelebs* L. та горобця польового (у в'юркових зграях основну частину складає один, або два види, переважно щиглик, коноплянка або чиж).

Синичі зграї в чагарнику тримаються дифузно, інколи розтягуючись у лінію. Птахи переміщуються по кущах у пошуку коконів павуків та лялечок комах. Дятли розбивають кору, вишукуючи личинок та зимуючих комах.

В'юркові зграї тримається скупчено, переважно на бур'янах (черсак, будяк польовий, пижмо, кропива дводомна, полини), інколи по декілька птахів на рослині, скльовуючи насіння.

В зимовий період синичі зграї кочують в межах чагарникових та сусідніх ценозів, в той час, як в'юркові залишаються в межах однієї ділянки, до повного поїдання насіння.

Моновидові зграї складаються переважно з в'юркових (щиглики, чижі), або ж з чикотнів. Якщо перші тримаються на бур'янах, то останні тримаються на кущах свидини, бузини чорної, бузини трав'янистої та глоду, скльовуючи їх плоди.

Хижі птахи в зимовий період поодинокі присутні в чагарникових ценозах. Їх перебування пов'язано із присутністю великої кількості здобичі – гризунів (нориці та миші), а також землерийок, які підтримують свою високу щільність за рахунок необроблюваного ґрунту. Так, взимку тут зустрічаються канюк звичайний *Buteo buteo* L., зимняк *Buteo lagopus* L. яструб малий, яструб великий та сорокопуд сирій [5]. Канюки, зазвичай, зустрічаються на краях чагарникових ценозів, використовуючи їх, як місця відпочинку та, частково, як мисливські угіддя. Яструби полюють на дрібних птахів, які скупчуються на бур'янах, вилітаючи на них із чагарників. Сорокопуд сирій використовує чагарникові ценози в більшому об'ємі. Так, цей птах не лише виглядає із верхівок кущів свою здобич, але й наколює на шипи глоду, шипшини та терену свою здобич [2]. Мабуть, саме через високу щільність здобичі та можливість її подальшого засвоєння, зимові кормові угіддя сірого сорокопуда розміщені неподалік від гніздової території.

На сьогоднішній день чагарникові ценози піддаються значному антропогенному впливу. Випас худоби призводить до поступової деградації рослинного покриву та заміщення лучної рослинності бур'янами та адвентивними видами рослин. Також спостерігається вирубування чагарників з метою збільшення та покращення умов під час випасання тварин. На схилах балок та яруг в ранньовесняний період не раз відмічались випадки цілеспрямованого підпалу сухої трави, з метою покращення кормових властивостей лучно-степових ділянок. Така діяльність призводить до знищення травостою, деградації трав'яного покриву та поступового поширення ерозійних процесів площинного характеру, через ослаблення ґрунтового покриву. При регулярному випалюванні відбувається оголення материнських вапняково-мергельових порід із подальшим зникненням трав'янистої та чагарникової рослинності [6, 7].

Таким чином, чагарникові ценози, незважаючи на обмежені площі, в умовах інтенсивного сільськогосподарського використання, на території Середнього Придністров'я відіграють значну роль у житті птахів у гніздовий та позагніздовий періоди. Окрім того птахи межових ценозів, до яких належать чагарники, знищують значну кількість шкідників сільськогосподарських угідь.

Список використаних джерел

1. Бельгард А.Л. Степное лесоведение. – Москва: Изд.: Лесная промышленность, - 1971. – С. 100-117.
2. Владишевський Д. В. До питання про захисні властивості різних деревно-чагарникових порід для відкрито гніздуєчих птахів // Збірник праць зоологічного музею. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – № 31. – С. 101-103.
3. Геренчук К.І., Койнов М.М., Цись П.М. Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. – Львів: Вид. Львів. ун-ту, – 1964. – 220 с.
4. Тарасенко М. О. Матеріали до екології *Lanius collurio* в умовах Кам'янецького Придністров'я // Пріоритети орнітологічних досліджень. – Кам'янець-Подільський, – 2003. – С. 176-178.
5. Тарасенко М.О., Матвеев М.Д. Зауваження та пропозиції щодо збереження видового різноманіття фауни Національного природного парку «Подільські Товтри» // Впровадження цілей охорони біорізноманіття національного природного парку «Подільські Товтри». Методичні рекомендації. – Кам'янець-Подільський, – 2007. – С. 24-26.
6. Тарасенко М.О. До деяких аспектів біології сорокопуда сірого (*Lanius excubitor*) та сорокопуда чорнолобого (*Lanius minor*) в умовах Кам'янецького Придністров'я // Наукова спадщина К.І. Геренчука в контексті природничих досліджень: Збірник матеріалів науково-практичної конференції до 100-річчя від дня народження К.І. Геренчука, Кам'янець-Подільський, 14-16 грудня 2004 р. – Кам'янець-Подільський, – 2006. – С. 142-147.
7. Фаллер Р. Британские кустарники – изменения местообитаний, влияние на гнездящихся птиц // XVIII Международный орнитологический конгресс. Тезисы докладов и стендовых сообщений. – Москва: Изд.: Наука, – 1962. – С. 72-73.

Annotation. Bush cenosis play an important role in life of birds, as nest habitat and forage lands in the period of rearing of nestling and in a winter period. The mosaicism of bush cenosis creates favourable terms for nesting of birds of various ecological groups.

Keywords: bush cenosis, ecological groups of birds, nest ornithological fauna, winter ornithological fauna.

Address: National university Kamenets-Podilsky, I. Ogienko str., 61, Kamianets-Podilsky, Khmelnytsky region, 32300.